

'מהפכת הטקסטיל' בארץ-ישראל ובסוריה בימי-הביניים

בשנת 1983 בספרו שראה אור טען החוקר הקנדי אנדרו ווטסון כי הכיבוש הערבי חולל 'מהפכה חקלאית'. לדבריו האחידות השלטונית הנרחבת סייעה בידי הערבים להעביר שיטות עיבוד חקלאיות וכוח אדם מאזור לאזור. התזה שלו התבססה בין היתר על ניתוח תפוצתם של ארבעה-עשר גידולים חקלאיים, ברובם צמחים טרופיים ממוצא הודי, שלדעתו התפשטו בעולם רק בעקבות הכיבוש הערבי. חלק מגידולים אלה היו חדשים באזור הים התיכון וחלקם היו מוכרים באזור אך באופן מוגבל.¹

ביקורת נוקבת על התזה של ווטסון מתחו כבר פטרישה קרון (Crone) ואליהו אשתור. ביקורתם התייחסה להיבטים המתודולוגיים, לנתונים ולמסקנות.² למרות החולשות והבקיעים הרבים הקיימים בתזה של ווטסון, אנו מסכימים באופן כללי עם הטענה כי בעקבות כיבושי האסלאם נוצרו תנאים חיוביים להפצת גידולים חדשים, שיטות אגרוטכניות וסחורות. יחד עם זאת אנו חולקים על הערכתו של ווטסון באשר להיקף השלכותיה של ה'מהפכה החקלאית' על הגידולים החקלאיים בארץ-ישראל וסוריה. חלק מהגידולים שהוא מנה היו נפוצים מאוד באזורנו כבר בתקופה הביזנטית, למשל: אורז, חיטה קשה, אבטיחים וקולקס. אחרים לא גדלו כלל בארץ או לא היו נפוצים בה גם לאחר הכיבוש הערבי, כמו הקוקוס והמנגו. השפעת הכיבוש הערבי על התרבות החקלאית בארץ לא היתה מהותית.

1 A.M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, London & New York 1983

2 P. Crone, 'Reviews', *Journal of Semitic Studies*, 30 (1985), pp. 347-350; E. Ashtor, 'Review of A.M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*', *Bibliotheca Orientalis*, 42 (1985), pp. 421-431

המסגרת המסורתית נשמרה ברובה ולא הושפעה באופן מכריע מהתמורות המדיניות שחלו בעקבותיו, כמו למשל באזור עראק ופרס. במילים אחרות, רוב הגידולים החקלאיים החדשים (להוציא קנה הסוכר) לא תפסו מקום מרכזי בתרבות החקלאית בארץ. הגידולים הללו לא דחקו או החליפו את גידולי היסוד המסורתיים שעליהם היתה מושתתת כלכלת הקיום של ארץ-ישראל בכל התקופות הקדומות, אלא רק תרמו להעשרת האינֶוֹנטר החקלאי הקיים.³

בעוד שהכיבוש הערבי לא חולל באזורנו 'מהפכה חקלאית' שהותירה את רישומה לאורך זמן, הרי 'מהפכת טקסטיל' חלה בעקבותיו בארץ. הכוונה היא לשינוי בענפי החקלאות העיקריים שמהם ייצרו אריגי פשתה, כותנה ומשי. מטרת מאמר זה להציג את התמורות שחלו בגידולים אלה במעבר מן התקופה הביזנטית לימי הביניים ואת הנסיבות שבהן התחוללו. כמו כן ננסה לבחון את מידת השפעתה של 'מהפכת הטקסטיל' על אופי המסחר והתעשייה בארץ בימי הביניים.

אחת הבעיות המרכזיות העומדות בפנינו הוא העדר כמעט מוחלט של עדויות כתובות מהמאה השביעית עד התשיעית, לעומת עושר יחסי של מקורות מהמאה העשירית והאחת-עשרה. ההפרש בכמות הידיעות מהווה בעיה מתודולוגית קשה, המחייבת זהירות רבה בפרשנות המידע. הפער הכרונולוגי אינו מאפשר לתארך ולשחזר באופן מדויק את התהליכים ושלביהם. למעשה חלק ניכר מהמסקנות שלנו מבוססות על ניתוח המידע על ענף הטקסטיל באזור ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית מחד גיסא והמידע על כך מהמאה העשירית ואילך מאידך גיסא. במקרים רבים אנו עוסקים אפוא בציון כללי בלבד של תהליכים שחלו בפער כרונולוגי ארוך, של כארבע מאות שנה, המתפרס לאורך כל התקופה המוסלמית הראשונה.

הפשתה

גידול הפשתה התרבותית (*Linum usitatissimum*) כחומר גלם לתעשיית הבגדים היה ידוע באזור המזרח התיכון ובמיוחד במצרים עוד מתקופות קדומות. הפשתה נזכרת רבות במקרא ובמקורות התלמודיים,⁴ והיא הפכה לגידול חקלאי בעל חשיבות כלכלית גבוהה בארץ-ישראל, כנראה רק החל מאמצע המאה השנייה ואילך.⁵ בחיבור 'תיאור העולם והעמים כולם', שנכתב במאה הרביעית, נזכר ייצוא פשתן מהערים בית-שאן, ביירות, צור, צרפתה וקיסריה לרחבי העולם.⁶ במיוחד מציינים

3 ד' עמר, 'גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תשנ"ו; הנ"ל, מוצרי מזון ותעשייה בארץ-ישראל בימי הביניים, ירושלים תשנ"ו.

4 I. Löw, *Die Flora der Juden*, II, Vienna-Leipzig 1934, pp. 208-216; י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן 1976, עמ' 284-279; א"ש הרשברג, חי התרבות בתקופת המשנה והתלמוד: הארג ותעשיית הארג, ורשה תרפ"ד, עמ' סב-צ; ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, ב, 2, תל-אביב תש"ה, עמ' 69-56.

5 על גידול הפשתה בתקופת המשנה והתלמוד בארץ-ישראל ראה: ד' ספראי, פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד, מעלות-ירושלים תשמ"ה, עמ' 110-112, 148-152; ד' ספראי, 'תעשיית הפשתן בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', ש' בונימוביץ ואחרים (עורכים), ישובים, אוכלוסיה וכלכלה בארץ-ישראל בעת העתיקה, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 205-241.

6 *Expositio totius mundi et gentium*, ed. J. Rouge, Paris 1966, chap. XXXI, pp. 163-164; בתרגום לעברית ראה: ש' קליין (עורך), ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 166.

המקורות לשבח את בגדי הפשתן היוקרתיים שיוצרו בעיר בית-שאן.⁷ נראה שכבר בשלהי התקופה הביזנטית נמצא גידול הפשתה בארץ-ישראל בירידה, ואפשר שיש לכך ביטוי בממצא הארכאולוגי.⁸ מכל מקום לאחר הכיבוש הערבי בולט מיעוטם של המקורות הכתובים המציינים את גידול הפשתה באזור ארץ-ישראל. יחד עם זאת החל מהמאה האחת-עשרה ישנן עדויות רבות למסחר באריג זה ועיבודו. מסחר ער בפשתן התקיים במיוחד בעיר אשקלון וכן בארסוף וצור.⁹ מג'יר א-דין מציין בתיאורו את רמלה – לפי דבריו עד שנת 500 להג'רה (ראשית המאה השתים-עשרה) – שהיה בעיר זאת שוק של מנפצי פשתה (כתאן).¹⁰ מקור אחר מזכיר ייצוא של בגדי פשתה מא-שאם להודו.¹¹ אין בידיעות אלה עדות ברורה שמקור הפשתן הוא מהארץ. יתכן שפשתה כחומר גלם וחלק ממוצרי הטקסטיל שיובאו, עובדו ויוצרו בארץ.¹² אפשרות אחרת שמדובר במציאות המשקפת את תקופת המעבר בין התקופה הביזנטית לתקופה הערבית, ושבתקופת מעבר זו רווחה עדיין תעשיית הפשתן באזורנו, אך מציאות זו השתנתה בהדרגה במהלך התקופה המוסלמית הראשונה. נראה שערב הכיבוש הצלבני נפסק כמעט כליל גידולה של הפשתה בארץ-ישראל וסוריה. מכאן ואילך ישנן ידיעות רק על ייבוא פשתן לארץ-ישראל. נראה שהגורם המרכזי להחלפת ענף הפשתה בכותנה היה שיקולים כלכליים טהורים. הפשתה נחשבה לגידול המנצל את הקרקע, והחקלאים הקפידו לשוב ולזרעה בשדה שכבה גידלו בו פשתה רק לאחר הפסקה של מספר שנים.¹³ בתקופת המשנה והתלמוד היו אריגי הפשתן המקומיים מבוקשים בשל יוקרתם, ולכן למרות מגבלותיו של גידול זה הוא עדיין נשא רווחים נאים. לאחר הכיבוש הערבי גדל הביקוש לאריגי כותנה, שיוקרתם וחשיבותם בקרב הצרכנים עלו על אלה של הפשתן. ונראה שבתקופה זו השתלם יותר לגדל כותנה ולייבא פשתה במחיר זול יחסית מחוץ לארץ.¹⁴ בכל מקרה אין לתלות את הסיבה העיקרית להפסקת

7 ג' פוקס, יוון בארץ-ישראל: בית-שאן בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 119-122; ז' עמר, 'לזהותו של הבוץ', סיני, קיד (תשנ"ד), עמ' רנט-רס.

8 בחפירות שנערכו במשמר-העמק (תל אבו-שושה) נתגלו מתקנים רבים ששימשו לדעת החופרים להשריית פשתה. הקדומים שבהם מתוארכים למאה השלישית-הרביעית ואילו רובם מהמאות החמישית-השישית. כל שטח המתקנים ננטש במאה השביעית ובחלק ניכר מהם החל תהליך זה כבר במהלך המאה השישית. על גבי המתקנים הוקמו בתי-בד, ונראה שבאזור זה תפס ענף הזית את מקומה של הפשתה. ראה: ספראי (לעיל, הערה 5), עמ' 211-216; ז' ספראי ומ' לין, 'המבנה הכלכלי של גבע', ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה, משמר העמק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120-166. הפסקתו של גידול הפשתה בשלהי התקופה הביזנטית והמעבר לגידול זיתים, שאינם דורשים כוח עבודה רב, יכולים להתפרש על רקע הירידה הדמוגרפית והשינויים שחלו בעטיה באופי הכלכלה. ניתן לקשור זאת למכלול האירועים בארץ באותה עת, דהיינו מכת הדבר (542-543), מרידות השומרונים והכיבוש הפרסי.

9 מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), ג, תל-אביב תשמ"ג, תעודה 505, עמ' 262 [להלן: גיל]; הג'ל, 'בענייני ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה', קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 34.

10 מג'יר א-דין, אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל, ב, עמאן 1973, עמ' 68.

11 אבו עבד אללה מחמד בן אבי בכר א-זהרי, כתאב אלג'עראפיה, מהדורת מחמד האג' צאדק, *Bulletin d'Études Orientales*, 21 (1968), p. 276.

12 גיל, א, עמ' 197-198.

13 פליקס (לעיל, הערה 4), עמ' 281.

14 מעניין שלאחר הכיבוש הערבי הפכה הפשתה במצרים, בשל שיקולים כלכליים, לענף החקלאות המרכזי, על חשבון גידול החיטה, שאיבד את מעמדו בהדרגה. ראה: P. Mayerson, 'The Role of Flax in Roman and Fatimid Egypt', *JNES*, 56 (1997), pp. 201-207.

גידול הפשתה בחוסר ביקוש, שנבע מהירידה בערכה בקרב הצרכנים. נהפוך הוא, מתעודות הסוחרים מהמאה האחת-עשרה שנתגלו בגניזה הקהירית אנו למדים שהפשתה ותוצריה היו מהמוצרים המרכזיים שיובאו לארץ-ישראל מארצות שונות ובעיקר ממצרים.¹⁵ ואכן מצרים נזכרת באמצע המאה התשיעית כמרכז עולמי לייצור בגדי פשתן ומסחר בהם.¹⁶ ומקורות רבים מעידים על כך במיוחד במאה העשירית.¹⁷ באחת מעלילות 'אלף לילה ולילה', שהתרחשה בשנת 1184, מדובר על סוחר מוסלמי ממצרים עילית שסיפר על זריעת פשתה במקום מגוריו ואחר כך ביקש למכרה בעכו, שהיתה באותה עת בידי הפרנקים.¹⁸ גם ברשימת תעריפי המס שהוטלו על הסחורות בעכו בראשית המאה השלוש-עשרה נזכרת במפורש 'הפשתה הבאה ממצרים לדמשק'.¹⁹ בתקופה הממלוכית מציין קלקשנדי במפורש, בתיאור הגידולים החקלאיים, שבסוריה רבתי (א-שאם), בניגוד למצרים, אין מגדלים פשתה.²⁰ באותה תקופה היה מוצר זה אחת מסחורות הייבוא ממצרים לערי א-שאם.²¹ ייבוא הפשתה לסוריה ואף למצרים בימי הביניים המאוחרים היה גם מארצות אירופה.²²

כותנה

רוב החוקרים סבורים שלא גידלו כותנה (*Gossypium*) במזרח התיכון בתקופות הקדומות, ושהיא חדרה לאזורנו רק בתקופה הפרסית.²³ מקורות מעטים יחסית מזכירים את גידול הכותנה (=צמר-גפן) בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. והרושם העולה ממקורות אלה הוא שחדירת הכותנה לאזורנו היתה אטית, ושבבתקופה זו גידול הכותנה עדיין לא היה נפוץ ביותר,²⁴ בהשוואה למשל לגידול הפשתה.

דומה, שרוב הכותנה שהיתה בשימוש בארץ בתקופה הביזנטית יובאה כמוצר יוקרתי. לסוחרים הערבים היה חלק נכבד במסחר זה לסוריה ערב עלייתו של האסלאם.²⁵ כך למשל מסורת מוסלמית

15 גיל, א, עמ' 202-203. תעודות אלה ראה לפי המפתח שם, ג, עמ' 692, בערך 'כתאן'. גם בימי הביניים המאוחרים רוב פרטי הלבוש שהיו מקובלים בארץ היו עשויים מפשתן, ראה למשל בתעודות מסוף המאה הי"ד אצל: כמאל ג'מיל אלעסלי, ותאיך מקדסיה תאריחיה, א, עמאן 1989, עמ' 263, 267; ד' ליטל, 'תעודות מתוך אוסף הר- הבית הנוגעות ליהודים בירושלים בשלהי המאה הי"ד', 'דורות (עורך), ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 196.

16 אלג'אחז, כתאב א-תבצר בא-תג'ארה, [מצרים] 1935, עמ' 39. על מעמדה של תעשיית הטקסטיל במצרים בתקופה הטולונית והפאטמית ראה: G. Frantz Murphy, 'A New Interpretation of the Economic History of Medieval Egypt', *JESHO*, 24 (1981), pp. 274-297.

17 א-תעאלבי, לטאאף אלמעארף, [מצרים] 1960, עמ' 160; אבו חוקל, כתאב אלמסאלכ ואלממאלכ, מהדורת M.J. De Goeje, ליידין 1967 (ליידן 1870), עמ' 159; אליעקובי, כתאב אלבלדאן, ליידין 1892, עמ' 337-338. י"י ריבלין, אלף לילה ולילה, 25-26, ירושלים 1971, עמ' 3370-3365.

18 'Les assises de Jérusalem', ed. A. Beugnot, *RHC Lois*, II, Paris 1843, p. 174, no. 9; p. 175, no. 20.

19 אלקלקשנדי, צבח אלאעשא פי מערפת אלאנשאא, ד, קהיר 1913, עמ' 86-87.

20 אבן איאס, בדאע א-ז'הור פי וקאע א-דהור, א, 1, מהדורת מהמד מצטפה, קהיר 1985, עמ' 42.

21 א' אשתור, 'ממלכת הצלבנים ומסחר הלבאנט', ב"ז קדר (עורך), הצלבנים בממלכתם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 49.

22 ראה בהרחבה אצל: לעף (לעיל, הערה 4), ב, עמ' 243-235; וכן: הרשברג (לעיל, הערה 4), עמ' צב.

23 ראה: קרויס (לעיל, הערה 4), עמ' 70.

24 י"י דן, חיי העיר בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 187.

מספרת על סוחרים מבני קריש שנהגו למכור כותנה בסוריה.²⁶ שינוי משמעותי חל בתמונה זו לאחרי הכיבוש המוסלמי, עם פיתוח קשרי מסחר בין המזרח התיכון למרכזים אסיאתיים אחרים, כמו הודו, סין ופרס, שבהם הכותנה היתה נפוצה ומקובלת יותר בקרב קהל הצרכנים.²⁷ עקב כך, גידול הכותנה תפס מקום מרכזי יותר בתרבות החקלאית והתעשייתית של האזור. ראוי להזכיר כי בנחל עומר נתגלו אריגי כותנה מהתקופה המוסלמית הקדומה הארוגים בטכניקת ikat, והם נחשבים לקדומים ביותר בעולם.²⁸

במאה העשירית היתה הכותנה מוצר חקלאי-תעשייתי חשוב בכלכלת ארץ-ישראל וסוריה, שהופנה בחלקו לייצוא. גאוגרף בן התקופה אפיין את אזור החולה כ'מקור הכותנה'.²⁹ הוא ציין את הכותנה בין המוצרים המיוצאים מירושלים ומחלב.³⁰ מגייר א-דין ציין ש'שער ירושלים' ברמלה הוביל לשוק מוכרי הכותנה (קטאניו).³¹ על חשיבותה של הכותנה בכלכלת סוריה רבתי במאה העשירית אנו למדים גם אגב תיאור גידולה בחיבורו החקלאי של הסופר הספרדי אבן בצאל (מת בשנת 1005 בקירוב).³² עדות על המסחר בכותנה במאה האחת-עשרה מצויה במכתבי סוחרים שנתגלו בגניזה ושבהם נזכרת לשבח הכותנה מאשקלון.³³ במכתב אחר, שנשלח מרמלה, התעניין הכותב במחירו של בד הכותנה הארץ-ישראלי במצרים, ודיווח על הובלת ארבע תבילות כותנה לאלכסנדריה בדרך הים.³⁴

גידול הכותנה באזור סוריה נמשך גם בתקופה הצלבנית-האיונית,³⁵ בייחוד בסביבות ערי החוף הצלבניות, כגון טריפולי, ביירות ועכו.³⁶ הכיבוש הצלבני הביא להרחבת שטחי הכותנה ולתנופה חדשה בסחר בכותנה בין אזור סוריה רבתי לאירופה, תהליך שנמשך ואף התגבר בתקופה הממלוכית. המסחר התנהל ברובו על ידי סוחרי ערים איטלקיות וקטלנים, אשר נהגו במהלך התקופה הצלבנית מזכויות מיוחדות על אדמת סוריה רבתי.

מקורות רבים במיוחד על גידול כותנה בארץ-ישראל וסוריה ישנם מראשית התקופה הממלוכית ואילך. בתקופה זו נמנתה הכותנה עם גידולי הקיץ של סוריה רבתי.³⁷ החיילים במס לשלטונות.³⁸ רוב

- 26 אבן עסאקר, תאריח' מדינת דמשק, מהדורת תראג'ם א-נסא, דמשק 1982, עמ' 322.
- 27 ווטסון (לעיל, הערה 1), עמ' 41-31.
- 28 A. Baginski & O. Shamir, 'Early Islamic Textiles, Basketry and Cordage from Nahal Omer', *Atiqot*, 26 (1995), pp. 21-42. על אריגי ikat ראה: שם, עמ' 29.
- 29 אלמקדסי, אחסן א-תקאסיים פי מערפת אלאקאליים, מהדורת M.J. De Goeje, ליידין 1906, עמ' 160.
- 30 שם, עמ' 180.
- 31 מגייר א-דין (לעיל, הערה 10), עמ' 68.
- 32 אבן בצאל, כתאב אלפלאחה, מהדורת J.M. Millas Vallicrosa & M. Aziman, טטואן 1955, עמ' 115-116.
- 33 גיל, ג, תעודה 487, עמ' 189; וראה גם במאמרו (לעיל, הערה 9), עמ' 34.
- 34 גיל, ג, תעודה 507, עמ' 270-269; השווה שם, תעודה 506, עמ' 265.
- 35 Jacobus de Vitriaco, 'Historia Orientalis', J. Bongars (ed.), *Gesta Dei per Francos*, Hannover 1611, p. 1099.
- 36 J.C.M. Laurent (ed.), *Peregrinatores medii aevi quatuor*, Leipzig 1864, p. 169; G.L.F. Tafel & G.M. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, II, Wien 1856-1857, p. 233; E. Strehlke (ed.), *Tabulae ordinis Theutonici*, Toronto 1975 (Berlin 1869), p. 92, no. 112.
- 37 ראה דבריו של בורכהרד מהר ציון אצל: לאורנט (לעיל, הערה 36), עמ' 86-87; Francesco Suriano, *Treatise on* 1924, עמ' 257.
- 38 פנון אלארב, ה, קהיר 1924, עמ' 257.
- 38 נויירי (לעיל, הערה 37), עמ' 260.

העדויות על גידול הכותנה והמסחר בה באזורי הארץ השונים בתקופה זו הן מספרות הנוסעים, מהתעודות מראשית התקופה העות'מאנית ובעיקר מתוך רישומים נוטריוניים שנשתמרו בארכיונים של ארצות הים התיכון. רוב המסמכים הנוגעים לסחר הכותנה בלונט נמצאים בארכיון המדינה של ונציה.³⁹ מהמסמכים הרבים עולה שהמסחר האיטלקי בכותנה בסוריה החל מסוף המאה הארבע-עשרה ולאורך המאה החמש-עשרה התרכזו בחמה, חלב, דמשק, לדקיה, טריפולי, ביירות, עכו, רמלה ויפו.⁴⁰ במדריך לסוחרים שהמלצותיו משקפות את המציאות בסוף המאה השלוש-עשרה, נאמר שהצמר-גפן של עמאן וחלב הוא הטוב ביותר ושני לו באיכותו הוא הצמר-גפן הארמני.⁴¹ המקורות הממלוכיים מתארים את בעל-בכ, חמה ודמשק כמרכזי תעשיית אריגי הכותנה באזור סוריה.⁴² מרכזי מסחר וייצור אלה היו בדרך כלל גם האזורים העיקריים שבהם גידלו כותנה ועיבדו אותה מחומר גלם למוצרי טקסטיל שונים. לפי ההערכה היקף היצוא של כותנה גולמית מאזורנו לוונציה היה בין ששת אלפים לשמונת אלפים שקים לשנה, וכרבע מכמות זו יוצא מעכו.⁴³ הסוחרים הוונציאנים זכו לפריוילגיות מסחר בעכו כבר בשנת 1168 ובמשך הזמן הם ביססו והעמיקו את קשריהם עם עיר זו, אשר נמלה הפך למוקד המסחר החשוב ביותר בכל אזור סוריה.⁴⁴ מסמכים רבים מעידים על קיומו של מסחר ער במיוחד בכותנה של עכו' לאורך כל המאה החמש-עשרה. חלק מהסוחרים האיטלקים גרו באופן קבוע בעכו ורכשו את הכותנה מראש ישירות מהפלאחים.⁴⁵ גידול הכותנה נזכר גם באזורים אחרים בארץ: בעזה, בשפלת יהודה, בעמק יזרעאל, בטבריה ובנפת צפת.⁴⁶

תעשיית הנייר

גורם נוסף הקשור להרחבת השימוש בכותנה בארץ-ישראל לאחר הכיבוש הערבי הוא תעשיית הנייר. השימוש המסורתי-הקלטי בחומר כתיבה העשוי מקלף או מגומא הפפירוס הוחלף בימי-הביניים, עם

39 ראה על מסמכים אלה: אשתור (לעיל, הערה 22), עמ' 36-37; הנ"ל, 'סחר אירופי בארץ ישראל בימי הביניים המאוחרים, ב"ז קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל, ירושלים 1990, עמ' 280-281; B. Arbel, 'Venetian Trade in Fifteenth-Century Acre: The Letters of Francesco Bevilacqua (1471-1472)', AAS, 22 (1988), pp. 227-288

40 ראה בטבלה אצל: E. Ashtor, 'The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages', *Studi Medievali*, 17 (1976), pp. 701-704

41 F.B. Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge, Mass. 1936, p. 366

42 אלמקריזי, כתאב אלמואעז' ואלאעתבאר בכר אלח'טט ואלאאתאר, ב, בולאק 1853, עמ' 98; אלמקריזי, א-סלוב למערפת דול אלמלוב, ד, קהיר 1936-1973, עמ' 792, 800; על אריגי בעל-בכ ראה: R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Beirut 1845, p. 82; J. Wansbrough, 'Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges', *BSOAS*, 28 (1965), pp. 504, 518; אבן איאס (לעיל, הערה 21), א, 2, עמ' 484; ג, עמ' 70; ד, עמ' 10; וראה בהרחבה אצל: אשתור (לעיל, הערה 40), עמ' 683-685.

43 אשתור (לעיל, הערה 39), עמ' 285-290; הנ"ל (לעיל, הערה 40), עמ' 702-704.

44 על המסחר בכותנה בעכו בתקופת שלטונם של הצלבנים ראה: אסיוות ירושלים (לעיל, הערה 19), עמ' 173, 179; פגולוטי (לעיל, הערה 41), עמ' 63-69, 366; A. Stussi (ed.), *Zibaldone da Canal, Manoscritto Mercantile del sec. XIV*, Venice 1967, p. 63

45 ארבל (לעיל, הערה 39), עמ' 245-255.

46 כל הנתונים על גידול הכותנה באזורי הארץ השונים הובאו במלואם בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערה 3), בערך 'כותנה', וכאן נזכרו רק עיקרי הדברים.

הגעתה של טכניקה חדשה לייצור נייר הנקרא כאגד או ורק, והעשוי בעיקר מפסולת טקסטיל של כותנה, פשתן, קנבוס וכדומה. באזורנו השתמשו כנראה בכותנה לייצור הנייר.⁴⁷ לפי המסורת למדו הערבים להכין נייר זה במאה השמינית, משבויים סינים שנפלו בידיהם לאחר כיבוש העיר סמרקנד (751).⁴⁸

תהליך חדירת הכאגד לתרבות החומרית הארץ-ישראלית התחולל כנראה במהלך המאה התשיעית. מכל מקום בסוף המאה העשירית נמנה נייר זה בין מוצרים שיוצאו מטבריה ודמשק.⁴⁹ נאצר ח'סרן (1047) ציין שבטריפולי מכינים נייר טוב מאוד, כמו זה שבסמרקנד, ואף באיכות טובה ממנו.⁵⁰ במאה האחת-עשרה נעשתה רוב הכתיבה על גבי נייר. ראייה לכך היא למשל העובדה שרוב המסמכים הארץ-ישראליים שנמצאו בגניזה הקהירית היו עשויים מנייר, ורק מיעוטם מקלף. לא רק חומר הכתיבה עצמו מעיד על שכחותו של הנייר באותה תקופה, אלא גם השימוש, המסחר ומקומות השיווק של נייר זה, הנוכחים לא אחת באותם מכתבי סוחרים שנמצאו בגניזה.⁵¹ קיימת זיקה בין גידול הכותנה בארץ-ישראל וסוריה ובין ייצור הנייר. לעתים תעשיית הנייר התפתחה בסמוך לאזורים שבהם גידלו ועיבדו את הכותנה לתעשיית הטקסטיל, שכן כאמור תעשיית הנייר השתמשה בשיירי ובפסולת של הכותנה.

משי

הדיון במקור אריגי המשי קשור לגידול עץ המשי הלבן (*Morus alba*); איור 1. עץ זה גודל בעיקר לצורך האכלת זחלי טוואי המשי (*Bombyx mori*), שמהם טוו את אריגי המשי. ספק רב אם התות הלבן היה מוכר בארץ-ישראל כגידול חקלאי חשוב בתקופת המשנה והתלמוד.⁵² גידול טוואי המשי ושיטת ייצור המשי נשמרו בסין בסודיות מטעמים כלכליים, וכנראה לא היו ידועים במערב לפני אמצע המאה השישית.⁵³ לבד מהמשי ה'אמתי' (*seruc*) היה מוכר בכל אגן הים התיכון כבר מתקופות

47 השווה לדברי ר' שמחה אחד מתלמידי רש"י: 'ובתשובות הגאונים מצאתי הוא אותו שעושים מן צמר גפן שנקראת קיסון ב[ערבית], שכורכין בו שירים הבאים מארץ ישמעאל, ועודנו חדש. הדין נדבקת בו ועומדת ימים רבים כתיבתו, וקורין אותה קאגד', ראה: ש' הורוויץ, מחזור ויטרי לרבינו שמחה, נירנברג תרפ"ג, עמ' 532.

48 J. von Karabacek, 'Das arabische Papier', *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, II-III, Wien 1887, pp. 87-178; D. Hunter, *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft*, New York 1943; 'Kaghad', *EI²*, IV, p. 624; וראה בספרי (לעיל, הערה 3), עמ' 39-42.

49 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 180-181. המסחר בנייר (*carte*) דמשקאי נזכר גם במאה הארבע-עשרה, ראה: פגולוטי (לעיל, הערה 41), עמ' 294.

50 נאצר ח'סרו, ספר נאמה, מהדורת C. Schefer, אמסטרדם 1970 (פריס 1881), עמ' 12.

51 גיל, א, עמ' 194.

52 אסף הרופא הוא כנראה המקור העברי הראשון המזכיר את התות הלבן; בחיבורו הוא מציין את תכונותיו הרפואיות של 'פרי התותים, שקמה לבן', ונראה שכוונתו בכך לפרות התות הלבן. ראה: ז' מונטנר, 'ספר אסף הרופא', קורות, ד (תשכ"ז), עמ' 40.

53 על תולדות המשי ראה: הרשברג (לעיל, הערה 4), עמ' מב-מו; ש' בודנהיימר, 'לתולדות המשי וגידול טוואי-המשי בארץ-ישראל, ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 171-172; R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, IV-V, 1972; A. Muthesius, 'The Byzantine Silk Industry: Lopez and Beyond', *Journal of Medieval History*, 19 (1993), pp. 19-22.

קדומות גם המשי ה'מזויף'. משי זה היה באיכות ירודה והוא הופק ממיני טוואי שונים.⁵⁴ בתקופה הרומית והביזנטית היתה תעשיית בגדי משי 'אמתי' גם בהודו ופרס, אך נראה שחומר הגלם וכן מוצרי לבוש הובאו לארץ-ישראל מסין. מתקופות אלה ישנן אף עדויות רבות על מסחר במשי בהיקף גדול באזור ארץ-ישראל וסוריה, ומדובר במשי שבתלקן אף עובד ויצר באזור מישור החוף הלבנוני.⁵⁵ בספרות התלמודית נזכרים בגדי משי בשם מטכסין,⁵⁶ שנסחרו או יוצרו בארץ-ישראל, והם נחשבו למוצרי מותרות בעלי ערך כלכלי רב.⁵⁷

ישנם חוקרים הרואים בערי הנגב, כגון חלוצה ורחובות, שותפות פעילות במערך המסחר במשי ובסחורות יקרות אחרות מהמזרח הרחוק בדרך אילת-עזה לערי צפון סוריה ויוון. האימפריה הביזנטית, בעיקר בימי יוסטיניאנוס, טיפחה וקידמה מסחר זה. לפי השערה זו הגיע המשי הגולמי הנקי לערים הללו בשיירות המסחר וכאן טוו אותו לאריגים בתוספת סיבי פשתן.⁵⁸ שרידי אריגי משי ושלושה אריגי פשתה שמשולבים בהם חוטי משי צבעוניים והמתוארכים לשלהי התקופה הביזנטית נמצאו בניצנה. כמו כן נמצאו שלוש חתיכות של אריגי משי מאותה תקופה בעבדת, ונראה שמדובר במוצרי ייבוא.⁵⁹ אריגי משי מהתקופה הערבית הקדומה נתגלו גם באתר נחל עומר בערבה ובפלה אשר בעבר הירדן.⁶⁰ במקרים רבים שימש המשי לעיטור אריגים מחומרים אחרים (איורים 2-3). לתעשיית המשי היה תפקיד מרכזי בכלכלה ובמדיניות של האימפריה הביזנטית.⁶¹ עד המאה החמישית היו המסחר ותעשיית המשי באימפריה הביזנטית תלויים בייבוא אריגי המשי או במשי הגולמי שהובא על ידי שיירות המסחר מסין ב'דרך המשי' (שעברה בנתיבים שונים). המשי כמו הזהב ושאר המוצרים היקרים היו בפיקוח בלעדי של השלטון הביזנטי.

המתחות בין הביזנטים לאימפריה הפרסית באותה עת היוותה איום חמור על תעשיית המשי הסורית,

54 פורבס (לעיל, הערה 53), עמ' 50-52.

55 שם, עמ' 55-56.

56 לא ברורה החלוטין מהותו של מין משי זה; האם הוא חומר הגלם שהובא לאזורנו מסין בדרכים שונות או כדעת קרויס, המבאר שהמטכסין הוא סוג משי גם ובלתי מעובד. ראה: קרויס (לעיל, הערה 4), עמ' 75. לפי פירוש זה ניתן להסביר את המונח מטכסא, המופיע הרבה בספרות התלמודית, לא בהכרח במשמעות משי גולמי, אלא משי באיכות ירודה, בהשוואה למשי האיכותי, שיוצר בסין. ייתכן מאוד שבתקופה זו גידלו בארץ את הזחלים של טוואי אחר הידוע בשם טוואי המשי המזויף (*Pachypasa otus* = טוואי הברוש). זחלי טוואי זה ניוונים מעלים שונים, כגון ברוש, אלון ואלה. מהפקעיות של מין זה הכינו היוונים משי שאיכותו היתה גרועה.

57 סקירה על תעשיית המשי ועל המסחר במשי בתקופת המשנה והתלמוד ראה: הרשברג (לעיל, הערה 4), עמ' מז-נה. מעניינת מסורת האבות שהיתה בידי ר' יצחק אלבאליה הספרדי בן המאה האחת-עשרה, ושלפיה מוצא משפחתו הוא מאדם בשם ברוך, אחד מגולי ירושלים אשר נשלח על ידי טיטוס לספרד בשל היותו 'יודע מלאכת המשי', ראה: 'ספר הקבלה' לר' אברהם בן דוד, א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ו, עמ' 74. בתקופת מרד בריכוכבא נזכר 'מטקסא מן גוש חלב' (קהלת רבה ב, יא). אך רוב תעשיית המשי התקיימה בערי החוף שבלבנון. ראה: בראשית רבה עז, ב (מהדורת תיאודור-אלבק), עמ' 910-911; והשווה: שיר השירים רבה ג, ו. על הכתובות המעידות על כך ראה: קרויס (לעיל, הערה 4), עמ' 73, בהערה 4.

C.L. Woolley & T.E. Lawrence, *The Wilderness of Zin*, London 1936, pp. 48-49, 120

L. Bellinger, 'Textiles', H.D. Colt (ed.), *Excavations at Nessana*, I, London 1962, p. 100, nos. 30-33; A. Baginski & A. Tidhar, 'A Dated Silk Fragment from 'Avdat (Eboda)', *IEJ*, 28 (1978), pp. 113-115

60 בגינסקי ושמיד (לעיל, הערה 28), עמ' 28.

61 ראה בהרחבה: מותסיוס (לעיל, הערה 53), עמ' 1-67; R.S. Lopez, 'Silk Industry in the Byzantine Empire',

Speculum, 20 (1945), pp. 1-42

وهو من انواع الاشجار الموصولة بالديبين وتغذي الدماغ والقلب ايضا والكبد
 وتالج في العروق واجب قافي العضل وربما كان سببا للسعال اذا اضم
 يكاد الورد الكاين من لا يعل مخل مع من الى لطيف يكون في العروق
 قد يكون تلك الورد في العروق فاذا تددت تلك العروق لم يمتدح
 بل يكون في الربيع في السهل كما حاله الا في الدار

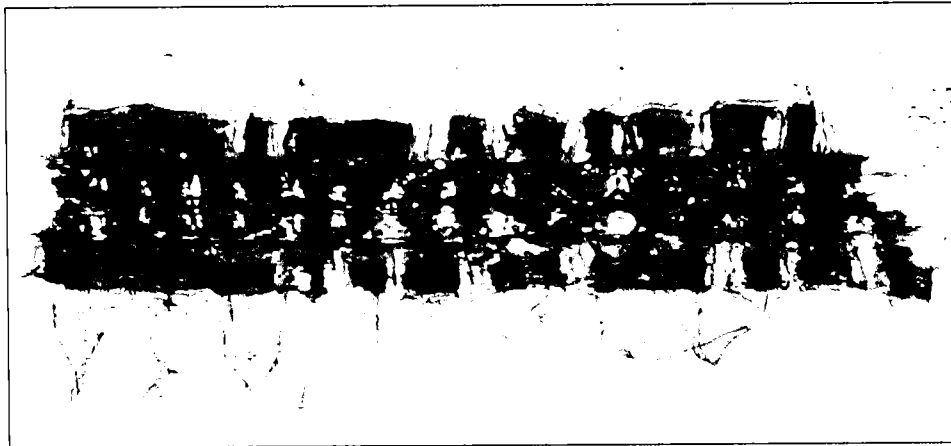

لوش
 من انواع الاشجار
 هو القدر ياكل وهو
 الثوب الخالص وقال
 الفضاة والجلد منه
 يقال له المشامي
 قال صاحب الفلاح
 يزرع العضل منه
 شجرة الثوب لغوي
 ويكثر في
 قال ابن السبطان

مكث في البطن ويغسل المعدة سريعاً وهو من المعدة وعصارته تعمل بالفعول
 المشروا اذا طبخت في ثامن نخاس او شمس فيه كانت اسد قبضا وان
 خلط بها شمس لسير من غسل صلح لمنع المواد من الخلب الى الاعضاء والفوح

איור 1: שני עצי תות:
 מימין תות לבן
 ומשמאל תות שחור.
 מתוך כתב-יד מן
 המאה החמש-עשרה
 (University Library of
 Manchester, MS 344 [16])

שכן הובלת חומרי הגלם מסין לאזורנו נעשתה בעיקר בתחומי האימפריה הפרסית. המלחמות עם הפרסים העלו את מחירי המשי, ועל רקע זה התערב הקיסר הביזנטי בקביעת המחירים. פרוקופיוס כותב באמצע המאה השישית, שבעבר יוצרו בגדי המשי בערי החוף הלבנוני בירות וצור ומשם יצאו באופן חפשי לכל העולם. אולם בתקופתו של הקיסר יוסטיניאנוס חל שינוי במעמדה של תעשייה זו. קיסר זה השתלט על המסחר במשי והפך אותו למונופול שלו תוך שהוא קובע מחירים מוולים שלא אפשרו ליצרנים להתפרנס ממכירת המשי. מצב זה הביא לבסוף להתמוטטותה של תעשייה זו.⁶²

איור 2: אריג פשתן מעוטר במשי (מערה 38, קרנטל)

שינוי משמעותי חל באמצע המאה השישית עם הבאת תולעי המשי לאימפריה הביזנטית.⁶³ גידול תולעי המשי באזורנו ועיבוד חומר הגלם באותו מקום שחררו את מרכזי תעשיית המשי המקומית מהתלות המוחלטת בהספקת חומרי הגלם מסין. רק מתקופה זו קיימת אפשרות סבירה שהתות הלבן כגידול מובהק הוכנס לאזורנו. אולם גם אם היה התות הלבן מוכר באזורנו בתקופה הביזנטית, הוא ללא ספק חדר לתרבות החקלאית הארץ-ישראלית כגידול רווח רק לאחר הכיבוש הערבי. המשי, שעד לאותה תקופה היה מוצר יוקרתי, הפך למוצר שכיח שהיה לו ביקוש גם בקרב אוכלוסייה מהמעמד הבינוני. בנוסף לכך כיבושי האסלאם סייעו רבות בהפצת טכנולוגיית ייצור המשי הסינית המתקדמת. בעקבות זאת נפוצו יותר במסחר סוגי משי איכותיים ומגוונים. תעשייה זו התרחבה במרכזים שונים במזרח התיכון בימי הביניים.

הידיעות על תעשיית המשי וגידול תות לבן בארץ-ישראל בתקופה הערבית הקדומה הן מעטות יחסית. במאה העשירית ישנן עדויות על ייצור משי בטבריה⁶⁴ ועל פקעיות משי מעולות באשקלון.⁶⁵ מקור מאותה תקופה מציין במפורש ייצור בגדי משי, פשתה וצמר מא-שאם (סוריה רבת) להודו ואת ריבוי

62 Procopius, *Anecdota*, ed. H.B. Dewing, (LCL), IV, London 1960, p. 297. עוד בעניין תיאוריו של פרוקופיוס ראה: A.H.M. Jones, 'The Cloth Industry under the Roman Empire', *The Economic History Review*, 13 (1960), p. 191

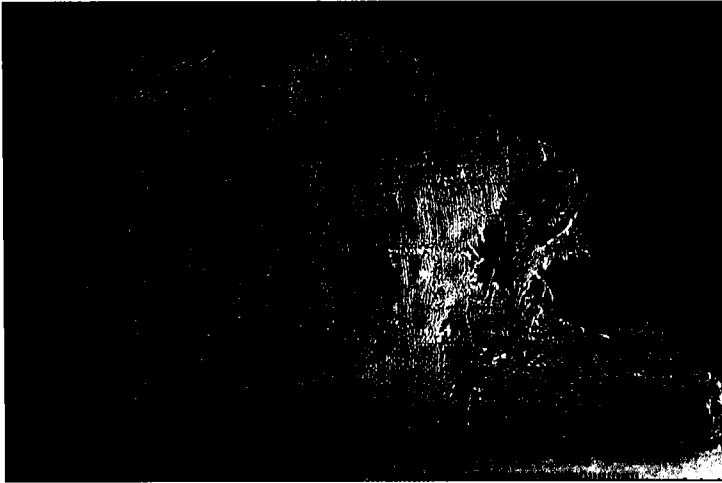
63 מותסוס (לעיל, הערה 53), עמ' 17-23.

64 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 180.

65 שם, עמ' 174. במקור: 'זקוהא פאיך'.

עצי התות הלבן (פרצאד) בדמשק.⁶⁶ רוב המקורות (בעיקר מהגניזה) מציינים את המסחר במשי בתקופה המוסלמית הראשונה באזור ערי החוף הלבנוני, כלומר באותם מרכזים שבהם היתה כבר תעשייה בתקופה הביזנטית. כך למשל סוחר בשם יעקב בן סלמאן אלחרירי (=העוסק במשי) שלח בשנת 1060 בקירוב משלוח של בד משי אדום מטריפולי למצרים.⁶⁷ כמו כן נזכרים במאה הי"א גלימת משי דמשקאית כחולה ואריגי משי צבועים שיוצרו ברמלה.⁶⁸ אמנם ישנן עדויות רבות לייבוא מיני משי מגוונים מאזורים שונים, אך אין בידיעות אלה לסתור את ההנחה שייצרו בארץ משי, שכן באותה עת מקובל היה

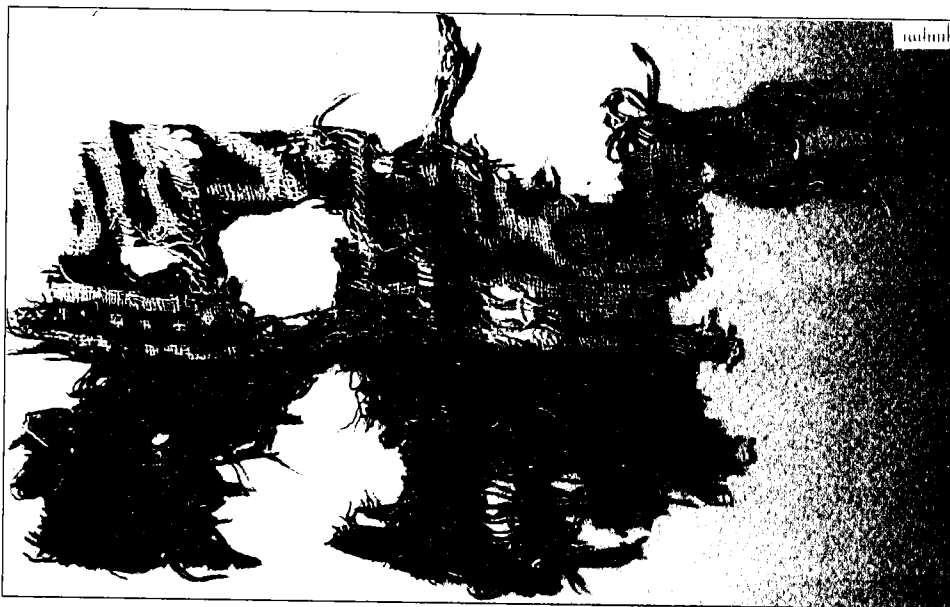
לייבא מוצרים דומים (אך לא זהים) לאלה הקיימים באותו מקום.⁶⁹ דרך אגב, שלמה גויטיין העלה אפשרות מעניינת שמקור תעשיית המשי בספרד היה מאזור סוריה ולבנון. אפשר שהידע בתחום זה הועבר לספרד בראשית הכיבוש הערבי על ידי שליטיה האמיים, שבאו מאזור סוריה.⁷⁰ גם בתקופה הצלבנית התרכזה תעשיית אריגי המשי, שתחילתה כאמור עוד בתקופה הביזנטית, בעיקר בערי החוף הצפוניות. בשנת 1153 נזכר ייצוא אריגי משי מסוריה על ידי סוחרים איטלקים.⁷¹

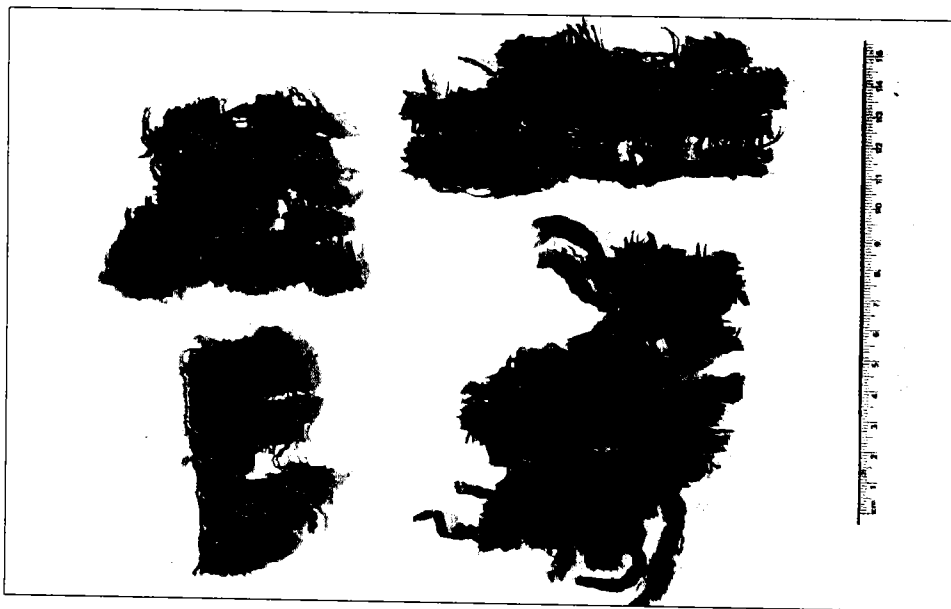
איור 3: אריג פשתן ועליו דגם רקום ממשי (אי האלמוגים)

המשי (seta) היה בין הסחורות שייצאה העיר ביירות בשנת 1222.⁷² תעשיית טקסטיל גדולה היתה גם בעיר צור, אשר התמחתה בייצור אריגים לבנים.⁷³ בשנת 1243, נזכר בצור מסחר של ונציאנים באריגים, כנראה של משי, שנארגו על ידי אורגים סוריים.⁷⁴ בראשית המאה השלוש-עשרה תיאר ז'ק מוויטרי, אשר שהה תקופה ארוכה בעיר עכו, את גידוליה המיוחדים של ארץ-ישראל, ואגב כך הבחין בין הכותנה ובין ה־Sericum, כלומר המשי המופק מהזחלים.⁷⁵ המשי נזכר בין המוצרים שנמכרו בעיר עכו בתקופה ששלטו בה צלבנים (עד 1291)⁷⁶ וגם אחרי כן.⁷⁷

- 66 א-זהרי (לעיל, הערה 11), עמ' 236, 276. על תעשיית המשי בדמשק ראה גם: אלאדריסי, נוהת אלמשתאק פי אח'תראק אלאאפאק, ד, מהדורת E. Cerulli ואחרים, נפולי ורומא 1974, עמ' 369.
- 67 גיל, ג, תעודה 506, עמ' 265.
- 68 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I, Berkeley & Los Angeles 1967, p. 417, no. 19.
- 69 ראה: גיל, א, עמ' 203-204.
- 70 גויטיין (לעיל, הערה 68), עמ' 102.
- 71 טאפל ותומס (לעיל, הערה 36), א, עמ' 133.
- 72 שם, ב, עמ' 233.
- 73 אדריסי (לעיל, הערה 66), עמ' 366.
- 74 טאפל ותומס (לעיל, הערה 68), ב, עמ' 375.
- 75 ז'ק מוויטרי (לעיל, הערה 35), עמ' 1099.
- 76 אסיוות ירושלים (לעיל, הערה 19), ב, עמ' 173, מס' 1; פגלוטי (לעיל, הערה 41), עמ' 64.
- 77 לודולף פון סוכם, בתוך: Ludolph von Suchem's *Description of the Holy Land* (PPTS, XII), London 1895, p. 61.

איור 4: אריג כותנה ומעליו אריג מודפס, כנראה כתובת בערבית (אי האלמוגים)

איור 5: אריג צמר מהמאה השתים-עשרה-השלוש-עשרה (עבדת)

בתקופה הממלוכית נוכר התות הלבן בין הגידולים בסוריה רבתי.⁷⁸ אלקרשי (מת בשנת 1329) כתב בחיבורו על המסחר שהיו סוחרי משי זייפנים שהוסיפו משקל לסחורתם על מנת לזכות ברווח נוסף. זיופים מעין אלה נאסרו בחוק. כך למשל אסור היה לערבב את המשי א-שאמי עם המשי אלבלדי

78 אבן פלל אלה אלעמרי, מסאלכ אלעבצאר פי ממאלכ אלעבצאר, מהדורת אימן פואד סיד (Textes Arabes et Etudes Islamiques, 23), Paris 1985, עמ' 25; השווה: קלקשנדי (לעיל, הערה 20), עמ' 87.

איור 6: צווארון
עשוי פשתן
(אי האלמוגים)

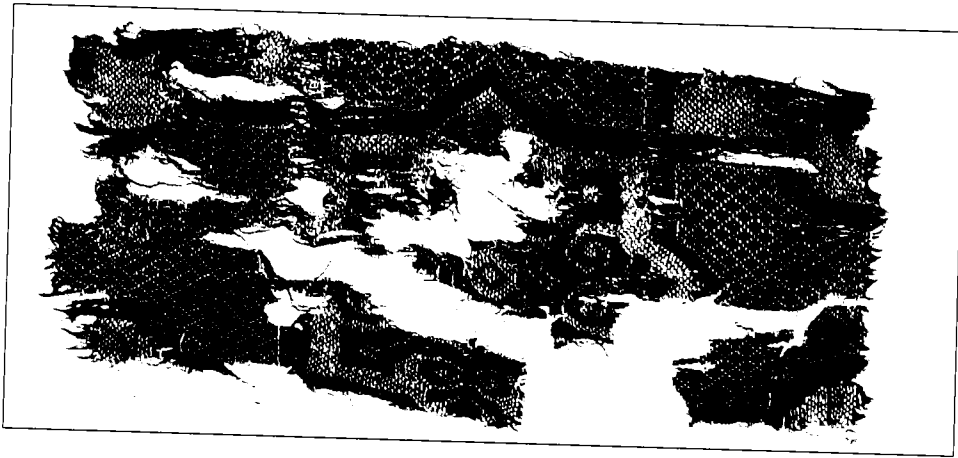

איור 7: כובע
עשוי כותנה
(אי האלמוגים)

(המקומי) ולמכרו כשאמי.⁷⁹ בתקופה זו המשיכה לשגשג תעשיית המשי בערי החוף הצפוניות. בורכהרד (1283) מציין שעיקר התעסוקה בטריפולי היתה בייצור בדי משי,⁸⁰ תעשייה אשר העסיקה פועלים רבים.

79 אלקרשי, כתאב מעאלם אלקרבה פי אחכאם אלחסבה, מהדורת R. Levy, לונדון 1938, עמ' 141. ייתכן שמשי בלדי הוא המשי הנחות שנעשה מטוואי המשי המזויף. לדעת גויטיין משי בלדי הוא המשי המקומי המיוצר במצרים. ראה: גויטיין (לעיל, הערה 68), עמ' 103.

80 במהדורת לאורנטס (לעיל, הערה 36), עמ' 28.

איור 8: אריג משי צבוע בניל (אינדיגו; מערה 38, קרנטל)

באחת הגרסאות של מקור זה נאמר שבתעשיית המשי ואריגי הקמלוט (= camelot = צמר גמלים) עבדו למעלה מארבעת אלפים אורגים.⁸¹ מספר זה מתאים להפליא למספר שנקב אלמקריזי. היסטוריון זה ציין שבעת כיבוש טריפולי (1291) בידי קלאון היו בה ארבעת אלפים אורגי משי (נול קזאזאת).⁸² נוסע צרפתי הזכיר בשנת 1420 את המשי בין הסחורות של סוריה רבתי אשר יוצאו מטריפולי וביירות לאירופה דרך אלכסנדריה.⁸³ חלק ממוצרי משי אלה היו רק בבחינת סחורות מעבר. בכתובת ממלוכית משנת 1420, מימי הקלטאן אלאשרף בן א-נצר ברסבאי, נזכר ביטול מסים שחל על סוחרי המשי מסוריה, מחלב ומחמה, וכן מפרס העוברים בעיר פובה שבמצרים בדרכם לאלכסנדריה.⁸⁴ מסחר ער נערך בערים אלה במשי הסורי והפרסי (בעיקר מהמין ליגי) על ידי הסוחרים האיטלקים שמכרו אותם בארצות אירופה.⁸⁵ באחת מתעודות הגניזה מהמאה החמש-עשרה נזכרים חמישה מטעני משי שהיו בדרכם מארץ-ישראל למצרים.⁸⁶ חומר הגלם לתעשייה הסורית סופק מהסביבה הקרובה. הנוסע מרטין באומגרסן ציין בשנת 1507 במפורש את גידול תולעי המשי לתעשיית המשי באזור טריפולי.⁸⁷ בסוף התקופה הממלוכית (1477) מוזכר התות הלבן שגדל בדרום לבנון, בוואדי א-תים (ליד חצביה), ושימש מקור לגביית מס על ידי השלטונות ולהאכלת תולעי משי.⁸⁸ המס על טווי המשי בטריפולי נזכר גם בכתובת ממלוכית משנת 1484.⁸⁹ אף בראשית התקופה העות'מאנית נזכרת הטלת מס בכמה כפרים

81 Veridica Terre Sancte, Venice 1519, 13, 2, 1
 82 מקריזי, סלוב (לעיל, הערה 42), א, 3, עמ' 748.
 83 P.H. Dopp (ed.), *Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre Sainte* (1420), Paris 1958, p. 136
 84 G. Wiet, 'Décrets Mamlouks d'Egypte', *Eretz-Israel*, 7 (1964), p. 135
 85 E. Ashtor, 'The Economic Decline of the Middle East during the Later Middle Ages: an Outline', *AAS*, 15 (1981), pp. 265-269, 273
 86 גויטיין (לעיל, הערה 68), עמ' 417, הערה 19.
 87 *The Travels of Martin Baumgarten, a Nobleman of Germany, through Egypt, Arabia, Palestine and Syria*, London 1704, p. 485
 88 אבן ג'יעאן, אלקול אלמסתורפ פי ספר מולאנא אלמלכ אלאשרף, מהדורת עומר תדמרי, טריפולי 1984, עמ' 52.
 89 M. Van-Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, deuxième partie: Syrie du Nord*, II, 1, Cairo 1909, no. 33, p. 80

על עצי התות ועל טווי המשי.⁹⁰ על תעשיית המשי בארץ-ישראל וסוריה בתקופה העות'מאנית קיים תיעוד רב וראוי להקדיש לכך מאמר נפרד.

הממצא הארכאולוגי

שרידי אריגים נמצאו באתרים שונים בארץ-ישראל (ראה טבלה).⁹¹ האתרים הללו מרוכזים בדרום הארץ ובקו השבר הסורי-אפריקאי, ואת השתמרותם של האריגים יש לייחס לאקלים היבש שבאזורים אלה. אף על פי שמדובר בנתונים ספורדיים ומעטים יחסית, ניתן להסיק מהם כמה מסקנות, שיש בהן לאשש את התמונה העולה מניתוח המקורות הכתובים.

רוב האריגים שנמצאו באתרים שונים בארץ-ישראל מהתקופה הרומית-הביזנטית עשויים מפשתה וצמר. מגמה זו נשמרת רק בחלקה בתקופת ימי הביניים. אריגי כותנה מופיעים לראשונה בשלהי התקופה הביזנטית,⁹² והם מעידים שהיא היתה מוכרת בארץ-ישראל הן כמוצר מקומי, לרוב יקר, והן כמוצר ייבוא.⁹³ אריגי כותנה רבים יחסית ישנם מתקופת ימי הביניים. מגמה דומה ניכרת גם בממצא המשי. מעניין במיוחד ריבוי אריגי המלחם בימי הביניים (אי האלמוגים) בהשוואה לתקופה הביזנטית (ניצנה). למסקנות ברורות באשר למיני האריגים שהיו שכיחים בארץ ניתן להגיע רק באתרים שבהם נמצאו דגימות רבות, כגון אי האלמוגים, קרנטל (מערה 38) ונחל עומר. מאתרים אלה ניתן להסיק שהכותנה (איור 4) ואחריה הפשתה היו שני תומרי הגלם העיקריים בתעשיית הטקסטיל, ורק אחר כך מופיע הצמר (איור 5), שהיה בשימוש נרחב לפני הכיבוש הערבי.

לממצא האריגים מאי האלמוגים ואזור יריחו (קרנטל, מערה 38) יש חשיבות רבה גם בשחזור פרטי הלבוש שהיו שכיחים בארץ-ישראל בימי הביניים. בחלק מהם ניתן לזהות בבירור חלקי לבוש, כגון שרוולים, מכנסים וכובעים (איורים 6-7). חלק מהאריגים שנמצאו בקרנטל היו צבועים בצבעים שונים, בעיקר בכחול (אינדיגו). ייתכן מאוד שצבע זה הופק מאחד ממיני הניל (Indigofera), שגודלו באזור יריחו בפרט ובבקעת הירדן בכלל בתקופת ימי הביניים (איור 8).⁹⁴ בנוסף לכך ניתן ללמוד מממצא האריגים על טכניקות הטווייה והאריגה. השוואה לממצא האריגים מאזורים אחרים מאותה תקופה יש בה כדי ללמד על קשרי מסחר ומוקדי ייצור אחרים בעולם האסלאם.

⁹⁰ ב' לואיס, עלי הסטוריה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 95, 98, 123-124.

⁹¹ מראי המקומות לנתונים הנזכרים בטבלה מופיעים בגוף המאמר בהערות לאזכורים השונים. תודה מיוחדת אני חב לאורית שמיר ולעליזה בגינסקי מרשות העתיקות על המידע שטרם פורסם על האריגים מאזור קרנטל, קצר אליהוד ועבדת ועל הסיוע בניתוח הממצא. אריגים אלה תוארכו באמצעות פחמן 14 על ידי דרור סגל (רשות העתיקות) וישראל כרמי (מכון וייצמן). מאמר על אי האלמוגים יופיע בעתיקות, 35. פירסום הנתונים שטרם פורסמו הוא באדיבות רשות העתיקות, שהחפירות נערכו בחסותה. החפירות בקרנטל נערכו בשנת 1993: מערה 9, על ידי דרור בר-שד ועידו שקד, ומערה 38 על ידי אייל אהרונישטיין. החפירות בעבדת (מערת הקדושים) נערכו על ידי עופר כץ ואלו שבקצר אליהוד על ידי ג'ו ויאס.

⁹² יוצא דופן הוא הגילוי של רשת לשער העשויה כותנה שנמצאה בקבר יסון בירושלים והמתוארכת למאה הראשונה לפה"ס. לדעת החופרים מדובר במוצר ייבוא יקר שהובא מהודו או אולי מבחריין, ראה: ל"י רחמני, 'קבר יסון', עתיקות, ד (תשכ"ד), עמ' 27.

⁹³ א' שפר, 'אריגי עין בוקק', ארץ-ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 160-161.

⁹⁴ ראה בספרי (לעיל, הערה 3), עמ' 50; ז' עמר, 'הגידולים החקלאיים בבקעת הירדן בימי הביניים', ש' דר ו' ספראי (עורכים), הכפר הקדום בארץ-ישראל, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 311-312.

האריגים בממצא הארכאולוגי בארץ-ישראל מן המאה השישית עד הארבע-עשרה

מספר דגימות	סוג הטקסטיל	תקופה	האתר
27	פשתן	הביזנטית המאוחרת	ניצנה
6	כותנה		
1	משי		
3	פשתן עם משי		
2	צמר		
3	משי		
4	פשתן	המאה השתים-עשרה-השלוש-עשרה	עבדת
28	כותנה		עבדת
3	משי		
3	פשתן עם כותנה		
18	צמר		
23	צמר ושער עזים		
67	פשתן	המאה השביעית	עין בוקק
14	כותנה		
80	צמר		
6	שער עזים		
171	פשתן	המאה התשיעית עד השלוש-עשרה	קצר אליהוד (מגור על שם יוחנן המטביל)
77	כותנה		
4	פשתן	ימי-הביניים	קרנטל, מערה 9
2	כותנה		
1	צמר		
268	פשתן	המאה התשיעית עד השלוש-עשרה	קרנטל, מערה 38
282	כותנה		
38	משי		
113	שתי פשתן וערב כותנה		
5	שתי פשתן וערב פשתן וכותנה		
1	משי עם כותנה		
25	צמר		
2	שער עזים		
8	צמר וחומרים אחרים		

האתר	תקופה	סוג הטקסטיל	מספר דגימות
קרנטל, מערה 42	ימי-הביניים	פשתן	4
		כותנה	8
		פשתן וכותנה	4
		צמר	5
נחל שחק	הערבית הקדומה	פשתן	2
		צמר	10
		שער עזים	4
נחל עומר	הערבית הקדומה	פשתן	10 (31)
		כותנה	33 (153)
		משי	3
		צמר	24 (60)
		שער עזים	3
פלה	הערבית הקדומה	משי	
		פשתן	52
		כותנה	92
		משי	7
		משי עם כותנה או צמר או פשתן	22
		צמר ושער עזים	47

השפעת הכיבוש הערבי על ענף הטקסטיל

כיבושי האסלאם יצרו אחדות פוליטית שלטונית על פני שטחים עצומים, מהודו במזרח ועד חופי ספרד במערב; בעקבותיהם נמחק הגבול בין הביזנטים לסאסאנים, וסוריה רבתי ומצרים נמצאו מעתה תחת שלטון אחד. אחדות הלשון הערבית והעדר מחסומים מדיניים הקלו את תנועת האנשים והסתורות ממקום למקום. נדמה שהשינוי העיקרי בתקופה העבאסית קשור בתהליך העיור שהתחולל באותה עת בכל העולם האסלאמי. בתקופה זו ישנה עדות לעלייה דמוגרפית גדולה; הערים הקיימות גדלו ונבנו גם ערים חדשות. תהליך זה היה בולט בעראק ומתון יותר בסוריה ובארץ-ישראל.⁹⁵ השליטים העבאסים העדיפו לטפח את העירוניות לטובת המעמד הבורגני, על פני מתן מענה לצורכי היישוב החקלאי. תוצאה ישירה של ההעדרה ה'בורגנית' היתה גידול במסחר ועלייתם של הסוחרים למעמד חשוב ומועדף, בעוד שמעמד החקלאים כורסם בהדרגה.⁹⁶

⁹⁵ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, pp. 86-92; מ' שרון, 'ערי ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם', קתורה, 41 (תשרי תשמ"ז), עמ' 83-120.
⁹⁶ ז' עמר, 'יחס האדם לצומח והחקלאות של ארץ-ישראל בימי-הביניים', ז' ספראי, א' פרידמן וי' שורר (עורכים),

המציאות החדשה, שבה המסחר הפך להיות מקצוע יוקרתי ומכובד, הגיעה לשיא ביטויה בעיקר בענף הטקסטיל. המסחר במוצרי טקסטיל, בעיקר של משי, הפך לענף המסחרי המוביל והחשוב ביותר. אריגים ובגדים היו אפיק השקעה בטוח וסמל למעמד חברתי. מן התקופה העבאסית אנו מוצאים מסחר במיני טקסטיל מגוונים, שיוצרו במרכזים שונים בעולם, מסחר שנועד לענות על הדרישות של המרכזים העירוניים המשגשגים. גם ארץ-ישראל וסוריה השתלבו בתהליך זה.⁹⁷ אולם נדמה שאין מדובר כאן רק בהצטרפות לתהליך הכולל או בהשתלבות בו, אלא בשינוי מהותי במערך החקלאי והתעשייתי, והוא שהביא להשתלבות מלאה בתנאים החדשים שנוצרו בכל המרחב. 'מהפכת הטקסטיל' בארץ הביאה להיעלמותו של ענף הפשתן אף על פי שבד זה המשיך להיות מצוי ונדרש ביותר בימי הביניים. לעומת זאת התמקדה הארץ בייצור אריגים יקרים יותר מכותנה ומשי ובגידול חומרי הגלם לאריגים אלה סמוך למרכזי הייצור. גידולים אלו, שהיו מצויים בארץ בתקופה הביזנטית רק באורח מוגבל יחסי, התפתחו ותפסו שטחים גדולים יותר לאחר הכיבוש הערבי. ניתן להניח שחלק מענף הפשתה הוסב לתחום הכותנה. במקום נייר מגומא הפפירוס עברו לייצור נייר משיירי תעשיית הכותנה. תעשיית המשי שנהנתה מתשתית מסחרית מפותחת, מטכנולוגיית ייצור ומכוח אדם מיומן, היתה ידועה בערי החוף הלבנוני כבר בתקופה הביזנטית. המציאות החדשה שנוצרה לאחר הכיבוש הערבי הקלה את השתלבות תעשיית המשי הסורית בענף המשי שהתפתח בכל העולם האסלאמי. כיבושי האסלאם סייעו רבות להפצת טכנולוגיית המשי הסינית המתקדמת, ונראה שאף תעשיית המשי הסורית שיפרה את טכנולוגיית הייצור שלה בהתאם. בעקבות זאת נפוצו יותר במסחר סוגי משי איכותיים שמוצאם במרכזים שונים במזרח התיכון.

התמחות תעשייתית אזורית

העלייה ברמת החיים בתקופה העבאסית והפאטמית יצרה גורמי צריכה שונים וחדשים ועוררה ביקוש למוצרים מגוונים ויוקרתיים. תרבות המסחר המפותחת באותה עת, שהגדילה את אפשרויות הייצוא, מאופיינת במשק פתוח שבו כל אזור מתמחה בגידול או ייצור של מוצרים ייחודיים.⁹⁸ פעמים נמצאו חומרי הגלם ומרכזי הייצור באותו אזור ופעמים התמחה אזור מסוים רק בייצור הטכנולוגי ואילו חומר הגלם יובא אליו. זאת ועוד, אריגים שנקראו בשמות מקומות לא בהכרח אכן יובאו מאותם מקומות; לפעמים שמות אלה רק מעידים על מקור ייצורם הראשון של אותם אריגים ועל העברת הטכנולוגיה למקומות אחרים בעולם. יתרה מזאת, העדויות הרבות לייבוא מיני אריגים מגוונים (למשל משי או פשתן) מאזורים שונים לאזור מסוים, אין בהן לשלול את ההנחה שבאותו אזור ייצרו אריגים ובגדים

97 חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ-ישראל מוגשים לכבוד פרופסור יהודה פליקס, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 167-178. A. Mez, *The Renaissance of Islam*, trans. S.K. Bukhsh & D.S. Margoliouth, London 1937, pp. 459-471. סקירה על תעשיית הטקסטיל באזור סוריה ראה אצל: M.D. R.B. Serjeant, *Islamic Textiles*, Beirut 1972, pp. 114-119; Yusuf, *Economic Survey of Syria during the Tenth and Eleventh Centuries*, Berlin 1985, pp. 63-68, 127-128. ראה למשל בתיאור הסחורות שמשותבות בהן הארצות השונות בחיבור של אלג'אהז (לעיל, הערה 16), ואצל תעאלבי (לעיל, הערה 17).

מאותו חומר גלם, שכן מקובל היה באותה עת לייבא מוצרי טקסטיל דומים, אך לא זהים, לאלה הקיימים במקום מסוים, הכול בהתאם לתנאי ההיצע והביקוש. לכן אף על פי שברור לגמרי שלא גדלו פשתה בארץ-ישראל בימי-הביניים, אין להוציא מכלל אפשרות שייצרו בה בגדי פשתן מחומרי גלם שיובאו ממצרים. דרך אגב, גם מצרים לא הסתפקה בתעשייה המקומית שלה. כך למשל הבגדים שיוצרו בתקופה הממלוכית באביאר שבמצרים נחשבו ליקרים ומבוקשים בסוריה ועראק ולא היו בעלי ערך רב באותו אזור.⁹⁹ לעומת זאת הבאנו עדויות לייבוא אריגים יוקרתיים מהעיר הסורית בעל-בכ למצרים וארצות אחרות. כמו כן ברור שלבד מתוצרי תעשיית המשי הסורית המקומית ניתן היה למצוא בשוקי הארץ מיני משי מגוונים אחרים שיובאו מאזורים רחוקים, מצפון אפריקה ומאזור פרס.¹⁰⁰

למעשה ניתן להבחין בין התמחות חקלאית ותעשייתית אזורית במסגרת כלל השליטה האסלאמית ובין התמחות אזורית במרחבים קטנים יותר. על התמחות בענפי הטקסטיל באזור ארץ-ישראל וסוריה במאה העשירית ניתן ללמוד מרשימת שמות מוצרים ופרות לייצוא שנשתבחה בהם א-שאם. רשימה זו מסודרת לפי מקומות הייצור והשיווק, וביאור כל שמות האריגים אינו חד-משמעי: מרמלה יצאו בד המלחם, פוט ומיזור, ומירושלים - כותנה או בגד מכותנה (תיאב אלקטן). מקדש (קדס) - בגדים מסוג מנירה ובלעיסיה, מדמשק - אריג אלבלעיסי ודיבאג' (רקמה או אריג ממש), ומחלב - כותנה (קטן) ובגדים (תיאב).¹⁰¹

מכתבי הגניזה עולה שבירושלים עסקו במלאכת טוויית חוטים אשר יוצאו לצור ולמקומות אחרים לצורך אשפרה.¹⁰² אזכור רמלה כמקור לייצור פריטי לבוש ולמסחר בהם אינו מקרי.¹⁰³ בתקופה המוסלמית היא נזכרת כאחת מהתחנות החשובות בדרכי המסחר הבינ-לאומיות בין מצרים לדמשק.¹⁰⁴

99 אבן בטוטה, רחלה, א, מהדורת C. Defremery & B.R. Sanguinetti, פריס 1854, עמ' 54.
100 ראה: גיל, א, עמ' 203-204.

101 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 180-181. המונח פוט יכול להתפרש כיריעת בד (מגבת או מפית) או שם כללי לבגד. פוטה היא מצנפת או חלוק גדול ורחב ולפעמים גם כיסוי לאזור החלציים (תחתונים). לעתים היתה עשויה ממשי, ראה: דווי (לעיל, הערה 42), עמ' 339-343. הפוטה נזכרת בין פרטי הלבוש בכתובה שנכתבה בצור בשנת 1079, ראה: גיל, ג, תעודה 600, עמ' 516. כמו כן נזכר בגד זה ברשימת רכושו של יהודי ירושלמי משנת 1574, ראה: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה השש-עשרה), ירושלים תשנ"ג, עמ' 58, הערה 9. המונח מיזור אף הוא נתון לפרשנות. רב סעדיה גאון פירש במונח זה בתרגומו לתורה (תפסיר) את המילים אזור (איוב יב יח) והגור (משלי לא, כד). וכך גם פירשו פרשנים אחרים, למשל: דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאז, א, מהדורת S.L. Skoss, פילדלפיה תרצ"ו, עמ' 54; יצחק אבן ברון, בתוך: ש' אפשטיין, עיון ומחקר, ירושלים תשל"ו, עמ' 266, הערה 113. בפירוש הגאונים המיזור הוא כינוי לסינר, ראה: י"ג אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים-תל-אביב תשמ"ב, עמ' 40. נראה לנו שהכוונה היא לכיסוי לאזור החלציים, כפי שהדברים עולים בבירור מתרגום רס"ג למילה חגורות (בראשית ג, ז). פירוש זה עולה גם מדברי אלמקדסי עצמו, המציין בפליאה שבצפון אפריקה נכנסים האנשים לבתי-המרחץ ללא מיאור, ראה: אלמקדסי (שם), עמ' 239. על שאר מונחי הטקסטיל הנזכרים אצל אלמקדסי ראה להלן.
102 גיל, א, עמ' 197. על שוק האריגים (בואזין) בירושלים הנזכר במסורת המשקפת את ראשית הכיבוש המוסלמי, ראה: ע' אלעד, 'מסורת ערבית על שוקי ירושלים', קתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 32.
103 על העיר רמלה ראה: נ' לוז, 'רמלה האמיתית - חידוש עירוני בארץ-ישראל: היבטים גאוגרפיים-היסטוריים', קתדרה, 79 (ניסן תשנ"ו), עמ' 22-52.
104 אבן ח'רדאבה, כתאב אלמסאלכ ואלממאלכ, מהדורת M.J. De Goeje, ליידי 1889, עמ' 153-155; השווה: אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 36.

לצד ייצור אריגים מיוחדים התקיימה בה תעשיית צבעים שללא ספק היתה קשורה לענף הטקסטיל. במאה התשיעית נזכר בית הצבעים ברמלה, שהיה אחד המבנים הראשונים שנבנו בה בימי סלימאן בן עבד אלמלכ (715 בקירוב).¹⁰⁵ בחפירות ברמלה התגלה מכלול תעשייה מהתקופה הערבית הקדומה אשר שימש כנראה לתעשייה זו.¹⁰⁶ על רקע זה ראוי לציין שבאחת מתעודות הגניזה נזכרו אריגי משי אדומים ושחורים שהוזמנו מרמלה.¹⁰⁷

בנוסף לכך יש להזכיר את העיר אשקלון, שאף היא שימשה נקודת מעבר חשובה לאנשים וסחורות בין ארץ-ישראל למצרים. באשקלון עצמה היה מרכז לייצור אריגים, אשר היה ממוקם ברחוב האריגים (בזאזין) ונזכר אף האריג האשקלוני. גם חומרי הגלם היו מאותו אזור: המקורות משבחים את פקעיות וחלי טוואי המשי מאשקלון ואת הכותנה האשקלונית.¹⁰⁸ דרך אגב, בחפירות אשקלון הפאטמית נמצאו באחד מהבתים ארבע חתיכות מתכשיט זהב ששימש כחגורה או אבנט הצמוד לאריג עדין ויוקרתי.¹⁰⁹

בתעשיית האריגים באשקלון ניתן למצוא את כל הסממנים שאפיינו את אשקלון כעיר נמל ומסחר: מרכז לייצור מוצרי טקסטיל ייחודיים ואיכותיים ועורף חקלאי שסיפק את חומרי הגלם לתעשייה זו. ראוי לציין שאין בידינו מקורות מפורשים המזכירים גידול כותנה באזור אשקלון בתקופה המוסלמית הראשונה, אך היותה של אשקלון מרכז לגידול כותנה בתקופות מאוחרות יותר קשור בוודאי לתשתית החקלאית ולתרבות החקלאית שהיו במקום קודם לכן. גידול כותנה היה ענף חקלאי חשוב בסנג'ק עזה (אשר כלל גם את אזור אשקלון) בראשית התקופה העות'מאנית,¹¹⁰ והדבר משקף במידה מסוימת גם את המציאות בשלהי התקופה הממלוכית. במהלך המאה השש-עשרה חל תהליך של התאוששות יישובית ושגשוג כלכלי בארץ-ישראל, ותהליך זה העניק תנופה לענף הכותנה באזור אשקלון. בספרי החקלאות מהתקופה העות'מאנית שנכתבו בידי סופרים שמוצא משפחתם מארץ-ישראל (עזה ושכם), נזכרת אשקלון (אזור מג'דל, שהרי אשקלון עצמה היתה חרבה) בין מרכזי הכותנה החשובים בארצות האסלאם. מחמד אלג'י (1457-1529) ועבד אלג'י א-נאבלסי (1640-1731) מתארים בפרוטרוט את גידול הכותנה בסוריה וקטיפתה.¹¹¹ אין להוציא מכלל אפשרות שהמידע וההנחות לגידול הכותנה בחיבורים אלה הועתקו ממקורות קדומים יותר, אך אזור אשקלון היה בוודאי מרכז חשוב של גידול כותנה בימיהם.

105 אלבלארי, כתאב פתוח אלבלדאן, מהדורת M.J. De Goeje, ליידין 1866, עמ' 143; יאקות, מעג'ם אלבלדאן, ב, מהדורת F. Wüstenfeld, לייפציג 1870, עמ' 818.

106 'נ' פורת וש' אילני, 'צבעים שמקורם במינרלים', ח' שורק וא' איילון (עורכים), צבע מהטבע: על צבעים טבעיים בעת העתיקה, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 33-36.

107 גויטיין (לעיל, הערה 68), עמ' 417, הערה 19.

108 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 174; גיל, א, עמ' 198, בהערות לפסקה 350; וראה הנ"ל במאמרו (לעיל, הערה 9), עמ' 34.

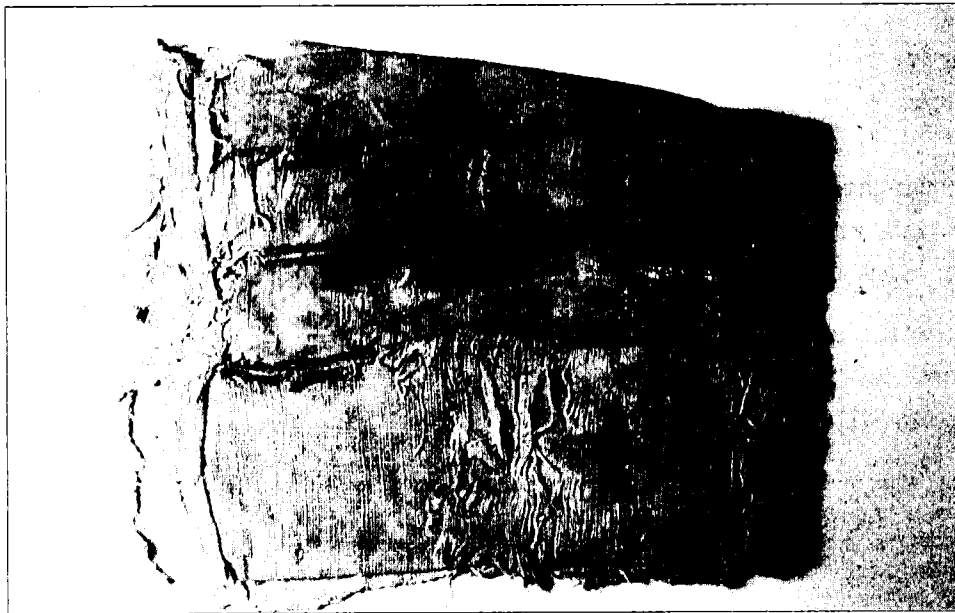
109 M. Rosen-Ayalon, 'The Islamic Jewellery from Ashkelon', N. Brosh (ed.), *Jewellery and Goldsmithing in the Islamic World*, Jerusalem 1991, pp. 9-20

110 W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 69; לואיס (לעיל, הערה 90), עמ' 100.

111 S. Hamarneh, 'Medicinal Plants, Therapy and Ecology in al-Ghazzi's Book on Agriculture', *Studies in History of Medicine*, 2 (1978), p. 253; עמ' 119.

אריג המלחם

המלחם הוא דוגמה יפה לאריג יוקרתי שתעשיית הטקסטיל הארץ-ישראלית התמחתה בו בתקופה המוסלמית הראשונה. המלחם הוא בדרך כלל כינוי לאריג מעורב שבו השתי בלבד הוא ממשי וחוטי הערב הם מכותנה או מחומרים אחרים. במונח מלחמין תרגם ר' סעדיה גאון ב'תפסיר' את המילה שעטנו (ויקרא יט, יט). ר' שמעון בן צמח דוראן (1361-1444) ביאר שמדובר באריג העשוי מצמר-גפן (כותנה) המעורב במין אחר כגון פשתן, כי ה'מלחמ' הוא שם לכל בגד של שני מינין.¹¹² המקורות הקדומים ביותר המתארים מין אריג זה הם מעראק. על הח'ליף העבאסי אלמתוכל (847-861) מסופר שמכל הבגדים ביכר ללבוש את בגד המלחמה. עד מהרה הוא היה למודל חיקוי בקרב בני ביתו ומאוחר יותר התפשטה אפנת בגדי המלחם בקרב כל העם. מסעודי ציין שאריגי המלחם היו נפוצים וידועים בימיו (943) גם בשם מתוכליה.¹¹³ ואכן במהלך התקופה המוסלמית הראשונה התפשט אריג המלחם במרכזים שונים בעולם. כך למשל המשורר העראקי זריאב, שהגיע לספרד בשנת 821, המליץ ללבוש את בגדי המלחם בימי הסתיו.¹¹⁴ במאה העשירית היו מפורסמים במיוחד מרכזי תעשיית המלחם שבאזור הפרסי: בח'ראסאן ובערים מרו, נישאפור ואצפהאן.¹¹⁵ ייתכן

איור 9: אריג כותנה ומעליו אריג מלחם (אי האלמוגים)

112 ר' שמעון בן צמח דוראן, ספר התשב"ץ, למברג תרנ"א, חלק ב, סימן ד, עמ' ב; ראה עוד: שם, חלק ג סימן שכד, דף מח ע"א. ראה גם: דווי (לעיל, הערה 42), עמ' 113.
 113 אלמסעודי, כתאב מרוג' א-הב ומעאדן אלג'והר, ז, מהדורת C. Barbier de Meynard, פריס 1861-1877, עמ' 190.
 114 אלמקרי, כתאב נפח אטיב, ב, אמסטרדם 1967, עמ' 88.
 115 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 323; תעלאבי (לעיל, הערה 17), עמ' 201; אבן אלפקיה אלהמאני, כתאב אלבלדאן, מהדורת M.J. De Goeje, ליידין 1885, עמ' 50, 254; וכן ראה: אלעריב, סלת תאריח' אטיברי, מהדורת M.J. De Goeje, ליידין 1897, עמ' 116, המזכיר גם מלחם שעייבי.

שמוצאם של אריגי המלחם הוא מאזור זה ומשם הגיעו לעראק ומאוחר יותר לארצות אחרות. בנוסף למלחם שמוצאו מהערים שבאזור אירן מוזכרים מינים אחרים, כמו המלחם האלכסנדרוני ומלחם צהוב.¹¹⁶

במאה העשירית נזכרה כאמור העיר רמלה בקשר לבגדי המלחם (ואריגי משי צבועים) שיוצאו ממנה, אך גם העיר אשקלון. במכתב שנכתב באשקלון בשנת 1090 בקירוב תואר אופן עשייתו של בגד יוקרתי עבור דויד בן דניאל הנשיא, ראש הגלות במצרים: 'בעניין מה שכתבת בדבר עשיית בגד מלחם משובח להדרת אדוננו הנשיא'.¹¹⁷ באי האלמוגים נמצאו אריגי מלחם רבים (22 דגימות) שבהם השתי היה עשוי משי וחוט הערב היה בדרך כלל מכותנה (איור 9) אך גם מפתן וצמר. אריגים אלה מתוארכים לסוף המאה השתים-עשרה עד תחילת המאה הארבע-עשרה. באתר זה נמצאו רק אריגים מעטים אשר היו עשויים ממשי בלבד.¹¹⁸ אריג מלחם נוסף מאותה תקופה נמצא בחפירות בקרנטל (מערה 38).¹¹⁹ אין להוציא מכלל אפשרות שאריגים אלה יוצרו באזור ארץ-ישראל.¹²⁰

עמק החולה כדגם ל'מהפכת הטקסטיל'

תעשיית האריגים באזור החולה ידועה היתה כנראה כבר בתקופת התלמוד. ראיה לכך יש במדרש המתייחס למקור שמם של בני נפתלי, שהתנחלו באזור זה: 'ובני נפתלי, שהן מפותלין על שבעים ושנים ניר, שהיו פותלין את עבודת הנייר'.¹²¹ שמואל קליין סבר שהמדרש רומז על תעשיית בגדי הפשתן והאריגה, שהיתה בנחלת שבט נפתלי, בעיקר בשתי העיירות ארבל וכפר-נמרה.¹²² הוא ביסס את הצעתו על הנאמר במדרש איכה על אודות 'שלוש מאות חנויות אורגי פרוכות היו בכפר נמרה',¹²³ והרי הפרוכות נארגו לפי דברי המשנה 'על שבעים ושנים נירים'.¹²⁴

116 אלושאא, כתאב אלמושא, מהדורת R.E. Brunnow, ליידן 1886, עמ' 124.
117 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 180; גיל, ג, תעודה 585, עמ' 475-476. וראה שם עוד בתעודה 253, עמ' 458, שורות 7, 14.

118 ע' בגינסקי וא' שמיר, 'אריגים מאי האלמוגים', הקונגרס הארכיאולוגי העשרים בישראל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 32-33; הנ"ל, 'אריגי יבוא מאי האלמוגים (גיזירת פרעון) כעדות לדרכי המסחר בימי הביניים', חברה וכלכלה בארץ-ישראל בימי הביניים (תקצירי הרצאות של הכנס החמישה-עשר של המחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בראיילן), רמת-גן תשנ"ה, עמ' 15-16. שלושה אריגי מלחם העשויים משי ופשתה נמצאו גם בניצנה; הם מתוארכים לשלהי התקופה הביזנטית ויבאו כנראה מחו"ל, ראה: בלינגר (לעיל, הערה 59), עמ' 100, מס' 30-33.

119 תודתי לאורית שמיר מאגף העתיקות על מידע זה.

120 ראה מאמרי 'הארות מן הכתובים לגבי ממצאי הטקסטיל מאי האלמוגים', עתיקות (בדפוס).

121 בראשית רבה צד, ח (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1180).

122 ש' קליין, 'הנייר ותעשייתו בארץ-ישראל', ש' ייבין (עורך), המסחר, התעשייה והמלאכה בארץ-ישראל בימי קדם: קובץ מאמרים, ירושלים תרצ"ז, עמ' 71-72.

123 איכה רבתי ב, ד.

124 משנה, שקלים ת, ה (מהדורת קאפה, עמ' קנב, וראה שם ציון גרסאות אחרות).

תעשיית הנייר נקלטה מהר באופן יחסי בתרבות החומרית המקומית, והדבר קשור כנראה גם למלאכת כתיבת הספרים, שהיתה ענף כלכלי חשוב בקרב היהודים בארץ. אפשר שאין זה מקרה שטבריה היתה מרכז לשיווק נייר. בהיותה מוקד היצירה הרוחנית היהודית ומרכז לבעלי המסורה ולנקדנים מסתבר שאף ענף העתקות הספרים היה מפותח בה.¹³⁴ לעובדה זו היתה השפעה כנראה גם על הכתבנים המוסלמים. אלמקדסי מציין במפורש כי המקום היחידי בא-שאם המכשיר מזכירים (כתאב) מוסלמים הוא טבריה.¹³⁵

נראה שקיימת זיקה בין תעשיית העתקות הספרים מנייר ובין מקורות חומר הגלם ושיווקו. במכתב שנשלח מדלתון לטבריה בשנת 1030 הזכיר שלמה הכהן את עבודתו כמעתיק ספרים העשויים מנייר וציין גם: 'זהוב שלחתי אותו אל קדש'.¹³⁶ ייתכן שכוונתו לתשלום עבור נייר שנרכש ביישוב קדש (קדס, היא קדש נפתלי). כמו כן נראה שתעשיית הנייר התרכזה בפועל בעיר קדש, בעוד שמוקד השיווק היה בטבריה ובדמשק, כפי שציין אלמקדסי. המסחר בנייר ואולי אף ייצורו היו בידי היהודים. אלמקדסי מציין במפורש שבקדש יש ד'מה רבים,¹³⁷ כלומר בני חסות, ואפשר שכוונתו ליהודים. אם אכן כך, הרי שלפנינו עדות להמשך מסורת ייצור חומרי הכתיבה בקרב בני שבט נפתלי. יש לציין כי בעוד שניצול גומא הפפירוס שגדל בימת החולה לתעשיית הנייר פסק המשיכו להשתמש בו בימי הביניים ועד לעת החדשה לייצור חבלים ומוצרי קליעה שונים.¹³⁸

לסיכום, בניגוד למה שסברו בעבר ידוע כיום שארץ-ישראל וסוריה לא עברו מהפכה יישובית ותרבותית רחבת היקף בעקבות הכיבוש המוסלמי במאה השביעית. באשר לרוב הגידולים החקלאיים נשמרו דפוסי התרבות החקלאית הפרה-אסלאמים, ובה בעת היו פתיחות והסתגלות לשינויים שיצרה המציאות החדשה. התקופה המוסלמית בכללותה מתאפיינת בעליית מעמדה של העיר ובהתחזקות ענף המסחר. הצריכה המוגברת של מוצרי מותרות מגוונים (לבד ממוצרי היסוד) במרכזים העירוניים הביאה לפיתוח תעשייתי, ופיתוח זה בא לידי ביטוי בולט בענף הטקסטיל. למעשה כמעט רק לגבי גידולים הקשורים לתעשיית הטקסטיל ניתן לדבר על שינויים מהותיים שחלו במערך החקלאי והתעשייתי בארץ-ישראל וסוריה. למהפכת הטקסטיל היו השלכות רבות גם על הפקת מוצרי לוואי שונים כמו תעשיית הנייר וסממני צביעה, שמפאת קוצר היריעה לא נדונו כאן בהרחבה.

134 ראה: גיל, א, עמ' 147-150, 191-194; נ' אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 17-24.

135 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 183.

136 גיל, ב, תעודה 250, עמ' 455. המכתב נשלח אל הלל החבר בן ישועה החזן. ראה עוד: י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 69-70.

137 אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 162.

138 אבו חניפה א-דינורי, כתאב א-נבאת, מהדורת B. Lewin, אופסלה 1953, עמ' 144; אלמקדסי (לעיל, הערה 29), עמ' 162, 180; B. Lewis, 'An Arabic Account of the Province of Safad', BSOAS, 15 (1953), p. 480; קהיר 1935, עמ' 67-68; קליין (לעיל, הערה 122), אלאנטאכי, תכרה אולי אלאלבאב ואלג'אמע ואלעג'אאב, קהיר 1935, עמ' 67-68; קליין (לעיל, הערה 122), עמ' 69, הערה 29; ש' אביצור, אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ-ישראל, ירושלים 1976, 157-159; מ' זהרי ונ' פיינברון, 'צמחי תועלת הנדלים בר בארץ', השדה, י (תרצ"ג), עמ' 366 ('בעמק החולה חיים כפרים אחדים על הכנת מחצלאות מהצמח הזה'); וראה בספרי (לעיל, הערה 3), עמ' 37-36.